

मयदिशिधापकरणासाध्यामह्यादेरूवोक्तपाठद्वयमपितिर्दुष्टमेवेत्यवधेयम् २
प्रमेयसामान्यवृत्तिस्फुटीकरणायभावत्वेनाभावानामित्याहुर्मिहितमिति
केचित्तुवन्तिचेनेतिदीधितौवन्तिपदंवन्त्यधिकरणत्वपरंतथाचवन्त्यधिकरणता
त्वेनप्रमेयाभावस्यस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यनिर्वहणवैवप्रसि
ध्यासाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाभावनिवेशेपिनासंगतिरित्याहुःतच्चैसं
साध्यतावच्छेदकापर्याप्त्यादिपरिष्कारे तस्यलक्षणाघटकत्वानुपपत्तेःवस्तुतः
साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यसि सध्यतावच्छेदकापर्याप्त्यादिविशेषणोक्तं
सक्तं पादानकल्पयोरन्यतरमाग्रं नदीधितिकारानुमतयेनेककल्पद्वये
पिभावत्वादिनाऽभावायभावानां सर्वेषां लक्षणाघटकत्वमावश्यकं स्यात्
किंतुविकल्पेन तादृशकल्पद्वयमपितदनुमतमेव एवं च प्रथमकल्पे सर्वेषां च
मभारानां द्वितीयकल्पे च घटत्वं पटत्वं भाभ्यां प्रमेयाभावमात्रस्य लक्षणाघ
टकत्वाभिप्रायकतयादिधितिसंगतेर्यथाश्रुतप्राचीनपाठपुबयुक्तइत्याभातिश्रीः

एकत्वात्तदायावदिति वाच्यं सोऽहमस्य मात्रसिद्धाभावमादायावदपि
रिदाते मवारपीयत्वात् अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमा
दायेवाव्याप्तेः न चैवमपि भावत्वेन भावानां किति दीधित्यसंगतिर्दु
र्वारैव तादृशा भावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभाव
त्वादिविशिष्टस्य स्वरूपसंबन्धेन नवृत्तिमत्तया तादृशा भावस्य लक्ष
णाद्येकत्वात्निर्वाहादिति वाच्यं तादृशा भावस्य घटत्वादिना प्रटाप
भावसमनियततया तदभिन्नत्वेन निरुक्तावच्छेदकताकप्रतियोगि
ताभिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणाद्येकत्वसंभवात्
घटत्वादिना प्रटाप भावस्यैव कठतो वक्तुं शक्यत्वेन प्रतियोगितायाः

शेषाधितपरिष्कारवैयर्थ्यनिवकान्नातूनचैवंद्विषणमात्रवृत्तिवन्ति
निष्ठतच्चित्तित्वादेर्गंगनत्वादेश्वाधेयतानवच्छेदकतयातदवच्छिन्नाभाव
मादायदोषाप्रसन्नेःसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यप्रतियोगितावि
शेषणस्यवैयर्थ्यमित्युक्तदोषतादवस्थामितिवाच्यंतादृशवन्ति
जलद्यत्यतराभाववारकणानुरोधेनतदावश्यकत्वात्तादृशान्यत
रत्वादेशधेयतावच्छेदकतयानिरुक्तमिदंनिरुक्तमेतत्तदवच्छिन्नाभावव्य
वृत्तेःतद्विनिर्वाहिकरणस्यसाध्यवतोप्रसिद्ध्याचतविशेषणांतरे
णातदवच्छिन्नाभावाव्यावृत्तेःनचैवमप्युक्तविवक्षायांजलत्वादिना
प्रमेयाभावमादायवन्निमानधूमादित्यादावव्याप्तिःजलत्वादिवि
निर्वाहिकरणस्यसाध्यवतोप्रसिद्ध्यातादृशाभावस्यलक्षणाद्य

च.
८

नचैवंतत्तद्वन्मभावस्यसोध्यतावच्छेदक्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेववार
पासंभवात्साध्यतावच्छेदकापर्याप्तित्यादेर्वैयर्थ्यमितिवाच्यं वन्ति यदोभया
भावादिवास्तदेतत्क्षणान्यक्षणावृत्तित्वविशिष्टवन्मभावोदेववारणा
यतदावश्यकत्वात् नचैकत्वप्रागभावविशिष्टवन्मभावस्यवन्ति जलोभ
याभावस्यैवारणायवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनप्रति
योगितायाविशेषणीयतयाततएनिरुक्तविशिष्टाभावोभयाभा
वयोरपिवारणासंभवइतिवाच्यं वन्ति जलोभयाभावादेववारणायप्र
तियोगितायामाधेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यैवनिवेद्यतयावन्ति य
दोभयाभावादिवारकतयासाध्यतावच्छेदकापर्याप्तित्यादेःसार्थक्य
संभवात्विशेषणान्तरेणातादृशस्यैवभाववारणासंभवेऽपिप्रवृत्तवि

नुक्तान्तरनतेतिवाच्यं स्वरूपसंबन्धेन वन्त्यादेरवृत्तितयाऽवृत्तिमात्रवृत्ति
 गगनत्वादिनेत्यनेन तस्यापि संग्रहीतत्वात् न चैवं संयोगादिना वन्त्या
 भावस्यैव लक्षणाघटकत्वसंभवाद् इति चेन्न प्रमेयाभावानुधावनवैय्य
 र्थ्यमिति वाच्यं वन्तिमान्धमादित्यादिदोद्विषणमात्रवृत्तिवन्त्यस्तस्य
 नित्येनाभावमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यत्वावच्छेदकव्यापक
 त्वस्य प्रतियोगितायां निवेद्यतया प्रमेयसाध्यके वन्त्यभावस्य
 लक्षणाघटकत्वात् द्विषणमात्रवृत्तिवन्त्यः स्वक्रियाजन्यसंयोगा
 नाश्रयतया संयोगेन वृत्तिमत्त्वाभावेन तदभावस्य यस्यापि धि
 करणेत्याद्युक्तक्रमेण लक्षणाघटकत्वसंभवात् इत्येवान्धमादित्या
 दौ गगनाभाववारणायोक्तविशेषणस्यावश्यकत्वाच्च न चैवमे

चु

तायामन्त्रादेः साध्यतावदेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतावदेदकसंबंधान्न
वच्छिन्नत्वोभयाभावएवनिर्वृत्त्यः नचहृत्नियामकसंबंधेनसाध्यता
यातादृशसाध्याभावप्रसिद्धिः संबंधांतरावच्छिन्नव्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नासाध्याभावस्यप्रसिद्धेः साध्यतावदेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतावदेदक
संबंधावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रतियोगितासामान्यकसाध्यतावदेद
ककत्वरूपकेवलान्नयित्वस्यहृत्नियामकसंबंधेनसाध्यतास्थलेप्य
क्षततयातत्रापिसाध्याभावप्रसिद्धिमात्रेणलक्षणासमनयाभिमा
नमूलकतयाग्रंथस्ययोऽप्यत्रातएवंचस्वरूपसंबंधेनप्रमेयसाध्यके
संयोगनवन्वित्वेनप्रमेयाभावस्योपिलक्षणाघटकत्वंसंभवान्निर्वन्ना
वित्यस्यानासंगतिः नचैवंस्वरूपसंबंधेनवन्वित्वेनप्रमेयाभावोक्तेः

सधिकरणधर्मविशिष्टाधिकरणात्तायाः साध्यतावच्छेदकरांबंधावति
नायादेवक्षणीयतयास्वस्वरसंबंधेन प्रमेयसाध्यकरत्वेव।
त्वनप्रमेयाभः तस्य लक्षणघटकस्वरतमादीधितियंत्रसंगतिः
वन्तः स्वरस्वरसंबंधेनाधिकरणाप्रतिध्यावन्ति निष्ठावच्छेदकता
याधन्यत्वप्रतियोगिकोद्युनंतमधिादेतिवाच्यं तथासांगिनिव
न्हाविसरसासंगतः स्वल्पसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
तादृशाभावस्य केषुचान्ययित्वात् अत्राहुः बन्निमान्धूमादि
स्वरसंबंधांतरावच्छिन्नाभाववारणायसाध्यतावच्छेदकरांबंधाव
च्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां विनेरोरुच्यनियामकसंबंधेनसाध्य

ब
६
३३

रणासाध्यविधिस्थिता तत्त्वस्य विवक्षा समवायितया नाच्यत्वाभावः
संग्रहः सुकरः तथापि समवायितया वाच्यत्वाभावसंग्रहानुरोधे नैवा
रब्धे परिष्कारे यथा श्रुतविशेषविशेषणभावापन्ने तदसंग्रहे संदर्भा
संगतिर्दुर्वारैव परंतु यस्य स्यात् अधिकरणधर्मविशिष्टस्य साध्यताव
च्छेदकसंबन्धेनाधिकरणसाध्यवदिति विवक्षायां यथा श्रुतविशेष
विशेषणभावन एव तसंग्रहः संभवति समवायिनः साध्यतावच्छे
दकस्वरूपसंबन्धेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या समवायित्वनिष्ठावच्छेद
कताया यस्येन धर्तुमशक्तात् अथैकहृदये विवर्तित्वेन प्र पाठ
मेयाभावासंग्रहः वन्हेः प्रमेयत्वात्तद्वत्तत्तद्वत्त्वात् न च प्रथमे सा
ध्यतावच्छेदकसंबन्धेन नृत्तिमत्त्वस्य साध्ये विवेकात् द्वितीये च यस्या

भाववारणाय व्यास उपरुह्य न वदितुं न त्वेनापि प्रतियोगिताया विद्वे
वर्णीयतया घटवृत्तिवाच्यत्वे घटान्यवृत्तिवाच्यत्वे। भयाभावस्य
पितलक्षणा घटवृत्तिमित्यवधेयं साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठे सनेनेति
अत्र यत्नः साध्यवृत्तिधर्मविशिष्टसंसाध्यद्विशिष्टाधिकरणं साध्यं मि
ति प्राचीनः पाठः यत्पर्याय्यधिकरणधर्मविशिष्टाधिकरणं साध्य
वदिति नवीनः पाठः अत्र प्राचीनपाठे गगनत्वेन न प्रमेयाभावा
संग्रहो दोषः नवीनपाठे समवायितया वाच्यत्वाभावा संग्रहः प्रति
योगिता वृत्तेदकी भूतसमवायित्वविशिष्टाधिकरणस्य वाच्यत्ववतः
प्रसिद्धे यद्यपि प्राचीनपाठे साध्ये वृत्तिमत्त्वं निवेद्य गगनत्वेन प्रमेया श्री
भावसंग्रहवन्तवीनपाठे यत्पर्याय्यधिकरणधर्मविशिष्टाधिकरणं

श्रीः अधि. २१ साध्यतावच्छेदकसमनियतेति यद्यपि वंचाच्यत्वसाध्यकेषु
ट्टरुत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्यैव लक्षणाघटकत्वसंभवात्सोऽमुता
वलंबनवैयर्थ्यमिति नृकांनुधारः तथापि किञ्चित्तत्तत्सर्वबोधव्यत्य
प्रकारतानिरूपिततत्तन्निष्ठविशेष्यतासूत्रवाच्यत्वस्य तत्तदर्थभे
देन भिन्नतया घट्टरुत्तित्ववाच्यत्वाभावप्रतियोगितायाः परादिट्टरुत्ति
वाच्यत्वविहिततयानवाच्यत्वत्वसमनैयत्यमित्याशयः नचैव
मप्येतत्क्षणात्क्षणाट्टरुत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य लक्षणाघटक
त्वसंभवात्सोऽमुतानुसरणवैयर्थ्यं दुर्वारमिति वाच्यं एतत्क्ष
णान्यक्षणाट्टरुत्तित्वविशिष्टवन्ध्याद्यभाववारणाय वैशिष्ट्यान्वधि
भूत्वेन प्रतियोगिताया विरोधणीयत्वात्तत्तार्पणात्तार्पणवन्धुभ्या

निबन्धयतः संबंधांतरावच्छिन्नसाध्याभावव्यावृत्तये साध्याभावपे
दकसंबंधावच्छिन्नत्वं न निवेदयं किंतु साध्याभावपेदकावच्छिन्नत्व
साध्याभावपेदकसंबंधानवच्छिन्नत्वोभयाभावपेदकनिवेदयः एवं
न प्रमेयासाध्यकस्य लेसयोगेन वन्निह्येन प्रमेयाभावस्य निर्वर्तनो
प्रसिद्धस्यापि लक्षणाघटकत्वसंभवमिति भास्यतेः सर्वत्र प्रमे
याभावाभिधाने साध्याभावत्वस्फुटीकरणाय वन्निह्येन प्र
मेयाभावस्य शक्यामग्रहणं तु जसिद्धत्वाभिप्राये पौतिनयं च
धासंगतिः एवं चैतादृशश्रुत्यासेन उक्ताभावानां लक्षणाघटक
त्वसंपादना निश्चयाघटत्वेन घटाघटभावस्य लक्षणाघटकत्वाभि
धानमेवोचितं यथा तु त एव तदुपपत्तेरित्याशयेन अनुसरणं प्रया
सोक्तमस्मिन्निति ध्येयं •

निरूपितत्वाद्भूतेः न च गगनत्वाद्यवच्छिन्नाभावानुसरणवैयर्थ्यस्यै
वरांकितत्वाद्विहित्वादिना प्रमेयाभावस्यासंग्रहोपपत्तिरिति चेन्न
तिवाच्यं तथा सति वा हेत्वेन निर्वह्य विनिर्दिष्टस्य संगतेर्दुर्वारत्वम
संगतत्वात् तथापि यत्पर्याप्त्याधिकरणधर्मविशिष्टाधिकरणतायाः सा
ध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाया विवक्षणीयतया स्वरूपसंबन्धेन
प्रमेयसाध्यकत्वेन संबन्धेन वन्त्यधिकरणप्रसिद्ध्या वन्ति चेन्नष्टा
वच्छेदकतायाः यस्यादेनोपादानासंभवेन वन्ति चेन्न प्रमेयाभावस्या
मित्यस्य घटकतया ग्रंथसंगतिः न च स्वरूपसंबन्धेन प्रमेयसाध्य
केवन्ति चेन्न प्रमेयाभावस्यासाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्राप्ति
योगितानास्य केवलान्यमित्या निर्वह्य विलस्य संगतिर्दुर्वारै

श्रीरामव्यधि. २१ नचैवमित्यादियद्यपि गगनत्वेन प्रमेयाभावस्य साध्यतावच्छे-
दकापर्याप्तस्वसमानाधिकरणा गगनत्वं निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताक-
तया लक्षणाघटकत्वासंभवात्तादृशाभावानुसरणमनुपपन्नमेव नच समनि-
यताभावे को गगनत्वेन प्रमेयाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्न-
तया समानाधिकरणधर्मनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताभिन्नव्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया लक्षणाघटकत्वं संभवइति वा-
च्यं गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वे तदभिधानस्या-
त्यंतानुचितत्वात् तथापि साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिता-
भिन्नत्वं निवेष्टकत्वे घटत्वं परत्वं भयावच्छिन्नप्रमेयाभावौ संग्रह्यसा-
ध्यवृत्तिधर्मनिष्ठेत्यनेन यत्पर्याप्तधिकरणधर्मविशिष्टाधिकरणं सा-
ध्यवत्तत्वं सैव तत्कल्पे घटत्वं परत्वं योः प्रत्येकं स्वसमानाधिकरणतया

तदुभयावच्छिन्नप्रमेयाभावस्यापिलक्षणघटकत्वानुपपत्तिवारणायसु
समानाधिकरणधर्मनिष्ठेत्यनेनयस्यार्थाधिकरणधर्मविशिष्टाधि
करणप्रतियोगिमन्तलस्यविवक्षाणीयतयागगनत्वनिष्ठावच्छेदक
तायाअन्यत्वंप्रतियोगिकोटाचनंतर्जवात् नचैवंबधिकरणधर्म
स्थावच्छिन्नाभावमात्रलक्षणघटकत्वाभिधानासंगतिः घटत्वेनपटाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वविशिष्टाधिकरणस्याप्रतियोगिमन्तःप्र
सिद्ध्यातस्यालक्षणघटकत्वासंभवात् एवंसमवायितयावान्छत्वा
भावस्यलक्षणघटकत्वानुपपत्त्यामूलविरोधश्चेतिवाच्यंयस्यार्था
धिकरणधर्मविशिष्टाधिकरणताप्रतियोगिनिरूपितेत्येवं
विवक्षणेनसामञ्जस्यानुपपत्तेवमपिबन्धित्वेनप्रमेयाभावस्यल
क्षणघटकत्वानुपपत्तिः बन्धित्वविशिष्टाधिकरणतायाःप्रतियोगि

च.
३

तमेव विवक्षणीयं तथा सति केवलं न्ययि निवेदिष्य व्यासज्यवृत्तिधर्माव
छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धिसंभवेन सोऽदुःसत्ता नुसरणवैयर्थ्यात् तथा
चाभावेयत्किंचिन्ननिवेदासंभवादुत्तरीत्याऽभिमानोक्तिः संगच्छते एव
॥ यत्र यद्दृशसाध्यतावच्छेदकं विदिष्यमविदिष्यं वेति यद्यपि प्रमेयत्ववि
दिष्यसाध्यतावच्छेदककस्य लेघदाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि बाधका
भावाद् विदिष्यमित्यादिव्यर्थमाभाति तथापि प्रमेयत्वादिविदिष्यस्य
वतः संयोगादिना साध्यताया घटाद्यभावमादाया व्याप्तिवारणाय प्र
मेयत्वविदिष्यनवच्छिन्नत्वपर्यंतं निवृत्त्यमित्येतत्सूचनाय विदिष्य
मित्याद्युक्तं न च तथाक्तावपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाया व्या
प्तिर्देवोऽवतत्रा व्याप्तेरिष्यत्वे च विदिष्यमित्यादिव्यर्थमिति वाच्यं
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाया संभवस्यैव सत्त्वेन तद्दृशोऽभिमान

नास्यलसयसमन्वयात् उक्तान्यतराभावादिविशिष्टमेदमादायाति
व्याप्तिवारकतयासाध्यतावच्छेदकापर्याप्तयेत्यादेः सार्थक्यञ्चेति त
थाप्येतत्कल्येप्रमेयवन्निर्मानधर्मादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छे
दकावच्छिन्ना गुणधर्मावच्छिन्नसाध्यके भावस्याप्रसिद्धे व्यधिररपा
धर्मावच्छिन्नसाध्याभाववति चेहत्तोरवृत्तेः नचसाध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नाभावनिवैरोपेयशेषः समान इति शङ्का साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपवच्छिन्नत्वरूपपारिभाषिकसाध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवैरोपेयानवकाशगतसाध्यतावच्छेदका
पर्याप्तयेनेनसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकापर्या
प्तत्वविवक्षया च द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय धर्मवान्वनेहोत्सा
हवतिव्युत्पत्तेः नचैतत्कल्येसाध्यव्याप्यतावच्छेदकापर्याप्तये

३।

श्रीः व्यधि-२- साध्यतावच्छेदकापर्याप्तस्यादि यद्यप्येवं निवेदास्यतिरुष्टत
याश्च भिमानेनेत्यसंगतं न च सधेतुमात्रेण अधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या
भावस्य लक्षणकत्वादसंभवप्रसंगाद् भिमानोक्तिः संगच्छत इति वा
च्यं तथा विधयं किंचित्साध्याभावनिर्वैनेत्यतिरेकिमात्रे साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावमादाय लक्षणसंगतेः न चैवं साध्यं
तत्र वच्छेदकापर्याप्त्यादेवैय्यर्थ्यधूमवान्वहेरित्यादौ वन्निधूमा
न्यतराभावमादायातिव्याप्तिवारकतया तत्सार्थक्यात् तथैव
एतत्कारणे पुनरुक्तधर्मावच्छिन्नसाध्यके प्रमेयवन्निमान्धूमादित्यादेव व्याप्तिः
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नभावस्याप्रसिद्धोः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
साध्याभावमाधिकरणे च हेतोर्हेतेः